

**ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՍՏԵՓԱՆԱՎԱՆ.
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԵՏՔԵՐՈՎ**

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ՏԱՇԻՐ- ԼՈՌԻՆ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՓՈՒԼԵՐՈՒՄ

Պատմական Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների բազմաթիվ վարչական միավորների շարքում Հայոց պետականության պատմության կերտման ու պատմամշակութային ժառանգության ստեղծման տեսանկյունից յուրաքանչյուր նահանգ ու գավառ ունեցել է ուրույն դերակատարություն: Այդ իմաստով բացառություն չեն նաև Հայաստանի սահմանային նահանգներն ու ծայրագավառները, որոնք կարևոր նշանակություն են ունեցել երկրի սահմանների պաշտպանության ու տարածքային ամբողջականության պահպանման խնդրում: Պատահական չէ, որ ռազմավարական կարևորության այդպիսի վարչամիավորներին հաճախ տրվել է հատուկ՝ սահմանակալ նահանգի, այն է՝ բրեշխության (փոխարքայության) կարգավիճակ: Որպես կանոն, բրեշխներին թույլատրված էր Հայոց արքունիքում նստել պատվավոր տեղում՝ արքայի կողքին: Իրենց ենթակայության տակ ունենալով հազարավոր հեծյալ զինվորներ՝ նրանք հայտնի էին «հազարավորք» և անգամ «բյուրավորք» (տասնհազարավոր) անուններով: Բրեշխություններն օժտված էին պետականության բազմաթիվ հատկանիշներով. ունեին սեփական զորք, ընդարձակ կալվածքներ, ենթակա և հարկատու գյուղացիական տնտեսություններ, իրավական հարցեր լուծելու

իրավասություններ և այլն:

Հայոց աշխարհի չորս բղեշխություններից հյուսիսայինը Մեծ Հայքի տասներեքերորդ նահանգ Գուգարքն էր, որը հունահռոմեական աղբյուրներում հայտնի էր Գոգարենե անունով: Այն հյուսիսից սահմանակից էր Վիրքին (Իբերիա, Վրաստան), արևելքից՝ Ուտիք, հարավից՝ Այրարատ և արևմուտքից՝ Տայք աշխարհներին:

Գուգարքը մ.թ.ա. IX-VI դարերում եղել է Արարատյան թագավորության (Ուրարտու, Բիայնիլի), ապա՝ Երվանդունյաց Հայաստանի կազմում: Մովսես Խորենացու վկայությամբ՝ Վաղարշակ թագավորը Գուգարքի բղեշխի մեծ և հզոր տոհմին վերապահել է Հայոց աշխարհի հյուսիսային սահմանների պաշտպանության գործը: Այդ մասին պատմահայրը գրում է. «Իսկ ընդդեմ լերինն Կավկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ եւ զհզաւր ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բղեաշխ Գուգարացոց»²:

Ք. ա. III դարում Գուգարքի տարածքն անցել է Վրաց թագավորությանը: Արտաշես Ա-ի օրոք (Ք. ա. 189-160) Սմբատ Բագրատունի զորավարը Գուգարքը վերադարձրել է Մեծ Հայքին³: Տրդատ Գ Մեծի օրոք (287-330) Մեծ Հայքի 16 ազդեցիկ նախարարների ցանկում «իշխանն Գուգարացոց աշխարհին»⁴ հիշատակում է ութերորդը:

Շուրջ 17 հազ. քառ. կմ տարածք զբաղեցնող Գուգարքը IV դարում ընդգրկում էր մեկ տասնյակից ավելի գավառներ՝ Ձորո-

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 280:

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», հատոր Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1859-1860, հմմտ.՝ Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 328:

³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 302-309:

⁴ Ազգաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1983, էջ 446:

փոր, Կողբփոր, Ծորփոր, Տաշիր, Թռեղք, Կանգարք, Արտահան, Վերին Զավախք, Կղարքք, Բողնփոր, Քվիշափոր, Շավշեթ և այլն⁵: 370-ական թվականների սկզբին, օգտվելով տարածաշրջանում պարսկահռոմեական մրցակցության հետևանքով ստեղծված ծանր իրավիճակից, առանձին հայ նախարարներ, այդ թվում՝ Գուգարքի բղեշխը, փորձեցին ավելի ամրապնդել իրենց ինքնիշխանությունը և անջատվել Մեծ Հայքի թագավորությունից: Պապ թագավորը (370-374) նրանց դեմ ուղարկեց Մուշեղ սպարապետին: Վերջինս «...զբղեաշխն Գուգարաց, որ յառաջն ծառայէր թագաւորին Հայոց և ապստամբեաց, կալեալ գլխատէր. և զազգն որձակուտոր առնէր, և զկանայսն և զղստերսն ի գերութիւն վարէին»⁶:

Հայաստանի 387 թ. պարսկահռոմեական բաժանումով երկրի մեծ մասն անցավ Հռոմեական (395 թվականից՝ Բյուզանդիա) կայսրության ազդեցության տակ: Գուգարքի գավառներից Տաշիրը⁷ նախապես հայտնվեց Սասանյան Պարսկաստանին ենթակա Վրաց մարզպանության կազմում: Սակայն սահմանային բղեշխության կարգավիճակը Գուգարաց նախարարներին հնարավորություն տվեց մարզպանության սահմաններից դուրս պահպանել իրենց հարաբերական ինքնիշխանությունը: Ավելին՝ Գուգարաց բղեշխությունը վերածվեց հայ-վրացական յուրահատուկ իշխանության, որի կուսակալ-բղեշխը կարևոր դեր ստանձնեց տարածաշրջանային խնդիրներում և սկսեց կրել անգամ

---

⁵ Տե՛ս Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 118:

⁶ Փաստոսի Բիզանդացյ պատմութիւն հայոց, Երևան, 1987, էջ 322:

⁷ Տաշիրի տարածքը հիմնականում ընդգրկում էր Ձորագետ, Փամբակ և Դեբեդ գետերի ավազանը: Հյուսիսում Վիրահայոց, հարավում՝ Հալաբի, արևելքում՝ Գուգարաց լեռներն են: Արևմուտքում գավառը Շիրակից բաժանվում է Բազումի լեռնաշղթայով:

«Բդեշխ Վրաց» տիտղոսը⁸:

V դարի կեսերին Գուգարքի բդեշխի պաշտոնը զբաղեցնում էր Աշուշա իշխանը: Պատահական չէ, որ 450-451 թթ. Վարդանանց պատերազմի օրերին Պարսից Հազկերտ II արքան իր տերության միասնականությունը պահպանելու մտահոգությամբ մայրաքաղաք Տիգրանում պատանդ էր պահել Այսրկովկասի ամենաազդեցիկ պաշտոնյաներից Հայոց մարզպան Վասակ Սյունու երկու որդիներին՝ Բաբիկին ու Ատրներսեհին և Գուգարաց իշխան Աշուշային⁹: Վերջինիս Կորյուն պատմիչը ներկայացնում է որպես պատվարժան անձնավորություն. «Յայնժամ իշխանին Տաշրացոց, առն պատուականի և աստվածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աշուշայ»¹⁰:

Գուգարաց բդեշխությունում նախարարական տան անդամները հիմնականում նստում էին կենտրոնական գավառում՝ Տաշիրում: Գուգարքին և ամբողջ Հյուսիսային Հայաստանին քաջատեղյակ պատմիչ Ղազար Փարպեցին Վարդանանց պատերազմի օրերին հիշատակում է Վարդանանց հերոսներից «Տաշրայ Վրէն» իշխանին, որին 450-451 թթ. ապստամբությունից հետո Պարսից Հազկերտ II արքան ըմբոստ 30 նախարարների հետ ձերբակալեց և արգելափակեց Վրկանից աշխարհում¹¹:

Կիսանկախ կազմավորման կարգավիճակը Գուգարքը պահպանեց նաև հաջորդ դարերում՝ մինչև VII դարի վերջը՝

---

⁸ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 108-109:

⁹ Աշուշայից հետո Գուգարաց բդեշխի պաշտոնն անցավ նրա որդուն՝ Վարսկենին (Վազգեն), որը հետագայում ամուսնացավ նշանավոր զորավար Վարդան Մամիկոնյանի դստեր՝ Շուշանիկի հետ: Վերջինս՝ հակառակ զրադաշտականություն ընդունած ամուսնու, հրաժարվեց դավանափոխ լինել և նահատակվեց: Շուշանիկը դասվեց վրաց եկեղեցու սրբերի շարքը (տե՛ս ԸՅՐԵՆԵՅԵՎԻ ԻՅՅՈՑ, մարտչլոռձաթ Մշմանոցոնո, տձիլոնո, մեցնոյրեմձ, 1978, 1-2):

¹⁰ Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, Երևան, 1994, էջ 52:

¹¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 176, 202:

արաբների կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճումը: Կարծում ենք, որ **Գուգարքի բղեշխության մի ժամանակաշրջանը՝ IV – V դարերը, կարելի է համարել Հայոց միջնադարյան պետականության շրթայի Գուգարք-Տաշիրի առաջին պայրմավուրը:**

652 թ. Թեոդորոս Ռշտունին Գուգարքը վերամիացրեց Մեծ Հայքի թագավորությանը: VIII դարում Գուգարաց աշխարհի արևմտյան գավառների մի մասը հայտնվեց Տփղիսի արաբական ամիրայության, ապա՝ Վրաց Բագրատունիների պետության կազմում: Արևելյան շրջաններն անցան հայ Բագրատունիներին: Վերջիններիս օրոք սկսվեց Լոռի-Տաշիրի ռազմաքաղաքական, տնտեսական ու մշակութային վերելքի ժամանակաշրջանը: 969-972 թթ. Անիի թագավորության հյուսիսային սահմանները լեռնականներից պաշտպանելու նպատակով Աշոտ Գ Ողորմածը (953-977) հիմնադրեց Սամշուլե (Շամշուլե), ապա՝ Լոռե կենտրոնով Բագրատունյաց մեկ այլ պետություն, որը հայտնի է Լոռու թագավորություն անունով: Նրա առաջին թագավորի՝ Գուրգենի (Կյուրկեն, Կյուրիկե) անունով այն հաճախ կոչել են նաև Կյուրիկյանների թագավորություն: Իր կենտրոնական գավառի անունից պետական այս կազմավորումը կրել է նաև Տաշիր-Ձորագետի թագավորություն անվանումը¹²: Պատմաբանների մի մասի կարծիքով՝ ինչպես Կյուրիկյան, այնպես էլ X դ. երկրորդ կեսին ստեղծված Կարսի (963 թ.), Սյունիքի (987 թ.) թագավորությունները չէին օժտված լիակատար ինքնիշխանությամբ և Անիի Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության ենթակայությամբ:

---

¹² Վրաց պատմագրության մեջ տարածված է այն տեսակետը, որ Տաշիր-Ձորագետի թագավորները ծագել են վրաց Բագրատունիներից, իսկ թագավորությունը եղել է վրացական պետական կազմավորումներից մեկը (մանրամասն տե՛ս Էլ Կոնյուսյանի, 1997, 10-11): Յուրի Գրիգորյանի «Միջին դարերի Հայաստանի պատմություն» (Երևան, 2001, 7-122):

յամբ՝ համադաշնություն էին, ինչի շնորհիվ Անիի Բագրատունիները կարողանում էին սիրաշահել ազդեցիկ իշխաններին և նրանց զերծ պահել անջատողական ու պառակտիչ քայլերից¹³:

Հայ Բագրատունիների օրոք Տաշիր-Ձորագետը քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային աննախադեպ վերելք ապրեց: Աշոտ Գ Բագրատունու կինը՝ Խոսրովանույշ թագուհին, Ձորագետի հովտում կառուցել տվեց հայ միջնադարյան ճարտարապետության գլուխգործոցներից Հաղբատի և Սանահնի վանքերը:

Անիի կենտրոնական թագավորության անկումից (1045 թ.) հետո էլ սելջուկ-թուրքերի դեմ պայքարում Տաշիր-Ձորագետը կարողացավ պահպանել իր ինքնիշխանությունը: Կյուրիկե Բ-ն (1048-1089) վերակառուցեց, ամրապնդեց և 1065 թ. պետության կենտրոնավայր դարձրեց Լոռի (Լոռե) բերդաքաղաքը, Բյուզանդիայից ստացավ սեփական դրամ հատելու իրավունք, մեկնելով Խորասան, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեց Մելիքշահի հետ: Թագավորության վերելքը սկսվել էր Դավիթ Անհողինի օրոք (989-1048):

Վրաց Դավիթ Շինարար արքան (1089-1125) հայ իշխանական տների աջակցությամբ պայքար սկսեց սելջուկների դեմ: 1118 թ. նրա կողմից Տաշիր-Ձորագետի տարածքի գրավումով այդ թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: ***Տաշիր-Ձորագետի թագավորության ժամանակաշրջանը (973-1118) դարձավ Լոռիում Հայոց պետականության միջնադարյան պատմության երկրորդ (վերելքի) պատմափուլը:***

Բայց դրանով Հայոց պետականության միջնադարյան պատմության Լոռի-Տաշիրի էջը չփակվեց: Վրաց Թամար թա-

---

¹³ Տե՛ս Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 215-222, 277:

գուհու օրոք (1184-1207) հայ-վրացական զինակցության շնորհիվ ազատագրված այդ երկրամասը Ջաքարյանների ստեղծած հայկական իշխանապետության մաս կազմեց: Ջաքարյանները վրացական պետության հովանու ներքո՝ Հյուսիսային և կենտրոնական Հայաստանի տարածքների վրա, ինքնիշխան պետական միավոր ստեղծեցին, որի կարևոր հատվածներից դարձավ Տաշիր-Ձորագետը: Լոռիում շինարարական աշխատանքները նոր թափ ստացան: Կրկին աշխուժացավ մշակութային կյանքը: Նոր բարձրության հասավ եկեղեցաշինությունը: Այդ վերելքն ընդհատվեց միայն 1236 թվականին մոնղոլական ցեղերի կողմից Հյուսիսային Հայաստանի նվաճումից հետո: ***Ջաքարյան իշխանապետության շրջանը (1185-1236) կարելի է համարել Տաշիր-Լոռիում Հայոց պետականության երրորդ պայրմափուլը:***

Հատկապես Ջաքարե ամիրսպասալարի (սպարապետ) մահից (1213 թ.) հետո Վրաց արքունիքի ու ուղղափառ եկեղեցու ձեռնարկած քայլերի հետևանքով հայկական մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ քաղկեդոնականացվեցին (Ախթալա, Քոբայր, Խուճապ և այլն): Քաղկեդոնականություն ընդունած հայության մի մասն էլ ժամանակի ընթացքում վրացացավ¹⁴:

Ցավոք, ուշ միջնադարում Լոռին, հայտնվելով տարբեր երկրների կազմում, Հայոց պետականության պատմության մեջ այլևս չունեցավ նախկին դերակատարությունը: Այն XIII դարի 30-ական թվականներից ներառվեց մոնղոլական էլիանության կազմի մեջ, մեկ դար անց՝ ընկավ թուրքմենական կոյունլու ցեղերի տիրապետության տակ: XVI-XVII դարերում Տաշիր-Ձորա-

---

¹⁴ Քաղկեդոնություն ընդունած հայության մասին XVII դ. հեղինակ Հակոբ Կարնեցին գրում էր «ազգաւ և կրօնին Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին» (Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 554):

գետն անմասն չմնաց պարսկա-թուրքական դաժան հակամարտության ընթացքում հայ բնակչության կոտորածներից ու բռնագաղթերից: Ժամանակ առ ժամանակ Քարթլի-Կախեթի թագավորության կազմում հայտնվելը երկրամասի հայ բնակչության անվտանգության երաշխիքներ չապահովեց: Ամբողջ XVIII դարի ընթացքում ինչպես Վրաստանը, այնպես էլ Լոռին ենթարկվեցին հյուսիսկովկասյան լեռնականների, հատկապես՝ լեզգիների ասպատակություններին¹⁵: Պատահական չէ, որ արդեն XVIII դարի երկրորդ կեսին այն վերածվել էր ավերված ու նոսր բնակեցված մի երկրամասի:

Լոռու ժողովրդագրական ու տնտեսական իրավիճակը բարելավելու նպատակով Հերակլ II-ը քայլեր ձեռնարկեց: Նա, ընդառաջ գնալով հայ ազատագրական պայքարի ղեկավարներից Հովսեփ Էմինի խնդրանքին, վերջինիս 1763 թ. թույլատրեց 24 անձով տեղափոխվելու Լոռի և հաստատվելու Հաղպատի վանքում՝ շրջակայքը լեզգիների ասպատակություններից պաշտպանելու հանձնարարականով¹⁶:

XVIII դարի երկրորդ կեսին Լոռի-Տաշիրում Քարթլի-Կախեթի թագավորները փորձեցին զարկ տալ հանքարդյունաբերության զարգացմանը: Ըստ վրացի հեղինակ Օման Խերխետուի՝ 1772 թ. Հերակլ II-ը «...շատ հետազոտություններ կատարեց ու աշխատանք թափեց, որպեսզի իր երկրում գտնի ոսկու և արծաթի հանքեր, և գտավ Սոմխիթի երկրում՝ Ախտալայում, որ է հայրենական [Ժառանգականություն] Սոմխիթի մելիք իշխանների: Եվ բերել տվեց Հունաստանից հույների մի փոքրաթիվ խումբ, որոնք տեղյակ էին հանքային ոսկի և արծաթ հալելու գործին:

¹⁵ Տե՛ս Ամիրջանյան Հ., Լոռին XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին տասնամյակներին, Երևան, 2010, էջ 23-27:

¹⁶ Տե՛ս Иоаннисян А., Иосиф Эмин, Ереван, 1989, էջ 118-119:

Ապա սկսեցին հանքագործությունը, որից [Իրակլի թագավորը] շատ օգուտ քաղեց»¹⁷:

Միաժամանակ Վրաց արքունիքը որոշեց Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Երևանի խանության տարածքից հայ բնակիչների բռնագաղթեցնել Լոռի ու Վրաստան: 1779 թ. Երևանի Հուսեյն խանից տարեկան 3000 թաման հարկը ժամանակին չստանալու պատճառաբանությամբ՝ Հերակլը 12000 զորքով, որի մեջ զգալի թիվ էին կազմում հյուսիսկովկասյան ռազմատենչ լեռնականները, որոշեց արշավել Երևանի խանության վրա:

Միմեոն Երևանցի կաթողիկոսը՝ Արարատյան դաշտի ու հարակից շրջանների հայության անվտանգության մտահոգությամբ, փորձեց համոզել Վրաց արքային՝ հրաժարվելու խանության տարածք ներխուժելու մտադրությունից: Սակայն Հերակլ արքան «...ամենևին ոչ էր անսացեալ, այլ՝ զպատասխանիս թղթոցն առ Սրբազանն և առ խանն (խստասիրութեամբ) գրեալ, եւ յետ երկուց ատուրց ինքն արքայն հանդերձ Բ (2) որդովքն և անթիւ զօրօք եկն ի սահմանս Երևանու և սկսաւ զԼազախու տաճիկսն և զլեզկիս և զայլ բարբարոսս, որք ծարաւք էին արեան քրիստոնէից՝ յառաջագոյն ասպատակ սիռել առ ի քակել և ւաւերել, թալանել և կողոպտել և վերջապես հրդեհել զգիւղորայսն, ...կողոպտեցին զգիւղորայս և զեկեղեցիս նոցին նախ զՍուրբ Կարապետ, զՍուրբ Գեորգ, զԿարբի, զՄօշնի և զԱշտարակ»¹⁸:

Վրացական զորքը, բանակելով Երևանի մերձակայքում, երեք ամիս կերակրվեց շրջակա գյուղերի ու Մայր աթոռի հաշվին: Չկարողանալով գրավել Երևանի բերդը՝ Հերակլը հրամա-

---

¹⁷ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց Լ. Մելիքսեթ-բեկ, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 177:

¹⁸ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1901, թիւ Գ, մարտ, էջ 185:

յեց. «...ամենայն տաճիկ զօրաց իւրոց ...զբոլոր խղճալի, աղքատ
և տառապեառ մերկ և բոկ ժողովուրդսն երկրիս չունցուցանել ի
յերկիրն իւր ընդ բարբարոս և խառնիճաղանճ զօրացն իւրոց»¹⁹:

Վրաց արքան հնդկահայ մեծահարուստ, նշանավոր հայ
ազգային գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին շնորհեց Վրաց
իշխանի տիտղոս, Լոռին՝ որպես Հայաստանի հյուսիսային գա-
վառներից մեկը, նվիրեց նրան և առաջարկեց տեղափոխվել ու
այնտեղ բնակություն հաստատել²⁰:

Վրաց արքունիքի աջակցությամբ 1790-ականներին Պար-
սից Աղա Մամադ խանի արշավանքներից խուսափած հազարա-
վոր արցախցիներ, այդ թվում՝ մելիքական մի քանի նշանավոր
տների ներկայացուցիչներ, հաստատվեցին Լոռիում: Վերջիննե-
րիս մեջ առանձնանում էր Գյուլիստանի մելիք Աբով Բեգլարյա-
նը²¹: 1799 թ. տեղափոխվելով Լոռի՝ նա զգալի աշխատանք
կատարեց Արցախից և այլ շրջաններից հարկադրաբար հեռա-
ցած հայությանը Լոռիում՝ իրեն հանձնված կալվածքներում
վերաբնակեցնելու համար:

Արցախից բռնագաղթված բազմաթիվ հայ երևելի դեմքեր՝
մելիքներ, հարյուրապետներ, գյուղապետներ 1800 թ. օգոստոսի
12-ին Վրաց Գեորգի XII արքային գրած նամակում մասնավորա-
պես հայտնում էին, որ «Մեք ի ստորև գրեալք Ղարաբաղու և
Խամսայու հայքս, ի պատճառէ գալստեան Աղա Մամատ խա-
նին, տարամերժեալք ի հայրենեաց մերոց եկաք ի յերևան, ուր

---

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 187:

²⁰ Տե՛ս Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի
երկրորդ կեսին, Ս. էջմիածին, 2006, էջ 138:

²¹ 1892 թ. Շ. Շահամիրյանը Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսին գրած նամակում
հայտնում էր, որ ինքը մեծ հույսեր է կապում «սիրեցեալ» Մելիք Աբովի հետ և
գտնում է, որ նրան արցախցի հպատակներով Լոռիում բնակվեցնելը խիստ
օգտակար կլինի հայ ժողովրդի համար (Ամիրջանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 35):

կալով նմալով մինչ ցայսվայր, յոր հաւատացաք հաստատութեամբ ի հաստատումն բնակիլն մէլիք Ապովին ի սահմանս և տէրութիւնս բարձրութեան ձերոյ»²²: Արցախից Լոռի տեղափոխված մելիքական տներից երկրամասի տնտեսական կյանքի աշխուժացման գործում նշանակալի դեր ունեցավ նաև մելիք Ջումշուդ Շահնազարյանը, որին ևս Վրաց արքունիքի կողմից տարբեր բնակավայրերում տրված էին ընդարձակ կալվածքներ²³: Ինչպես Արցախից, այնպես էլ Հայաստանի այլ շրջաններից նորանոր հայ գաղթալիների հոսքը դեպի Լոռի խթանելու քաղաքականությունը նոր թափով շարունակվեց 1801 թ. Արևելյան Վրաստանի հետ Լոռու գավառը Ռուսական կայսրությանը բռնակցելուց հետո: Արդյունքում Տաշիր-Լոռին զգալիորեն վերականգնեց իր նախկին հայեցի ժողովրդագրական պատկերը²⁴: Արցախից տեղափոխված հայ մելիքները, ստանալով բազմահազար գյուղացիներով բնակեցված ընդարձակ հողատարածքներ, բավական արագ շենացին երկրամասը և շուտով հարաբերականորեն ինքնիշխան մելիքական համակարգը հաստատեցին նաև Լոռիում:

Յավոք, ռուսական ցարիզմը, չհանդուրժելով նման իրավիճակը, 1810-1820-ական թվականներին վերացրեց ինչպես Արցախի ու Սյունիքի հինավուրց մելիքությունները, Գանձասարի կաթողիկոսությունը, այնպես էլ Լոռու նորաստեղծ «ինքնիշխանությունը»²⁵: Ինչևէ, ***XVIII դ. վերջը և XIX դարի սկիզբը, այսինքն՝***

---

²² Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I (1801-1813), редактор Ц. П. Агаян, Ереван, 1972, с. 37-38: Աբովի տիրույթներ արցախցների տեղախվելու մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 39-40:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161-162:

²⁴ Տե՛ս Ամիրջանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 71-91:

²⁵ Տե՛ս Բալայան Վ., Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական ու գաղափարական դրսևորումներն Արցախում (XVII դարի երկրորդ

Վրաստանի իշխանության վերջնաշրջանն ու Ռուսաստանի տիրապետության սկզբնաշրջանը կազմեցին Լոռի-Տաշիրի մելիքական իշխանապետության կարճավուն, բայց հերթական պատմափուլը:

Ամբողջ XIX դարի ընթացքում ցարական արքունիքը նոր ու արմատական քայլեր կատարեց Ալավերդիում և Ախթալայում պղնձի արտադրությունն ընդարձակելու նպատակով²⁶: Դարավերջին գավառը դարձավ Այսրկովկասի և ամբողջ Ռուսական կայսրության հանքարդյունաբերության խոշորագույն կենտրոններից մեկը, որին մեծապես նպաստեց 1895-1899 թթ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի կառուցումը:

XIX դ. երկրորդ կեսին Լոռի-Տաշիրի տարածքն ընդգրկվեց Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի մեջ: Այլևս ինչպես ռուսական տիրապետության տակ անցած արևելահայ բոլոր գավառները, այնպես էլ Լոռին վերածվեցին կայսրության սովորական վարչական միավորների՝ ներքին չնչին ինքնիշխանության լիակատար բացակայությամբ:

Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո 1918 թ. գարնանը Լոռին բռնազավթվեց օսմանյան զորքերի, իսկ աշնանը նրանց հեռանալուց հետո՝ ընկավ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության տիրապետության տակ: Անդրկովկասից թուրքական զորքերի դուրսբերումից հետո Լոռու և Ախալքալաքի գավառների պատկանելության համար դեկտեմբերի երկրորդ կեսին ծայր առավ հայ-վրացական երկշաբաթյա պատերազմը: Այն ավարտվեց անգլիացիների ու ֆրանսիացիների միջնորդությամբ դեկտեմբերի 31-ի հայ-վրացական զինադադարով և 1919

կես – 2021 թ.), Երևան, 2022, էջ 68-70:

²⁶ См'и Присоединение, т. 1, էջ 165-166, 187-188, 190-192, 196-200 և այլն:

թ. հունվարի 17-ի հաշտությամբ: Ստեղծվեց Լոռու Չեզոք գոտին՝ անգլիական զինվորական նահանգապետի գլխավորությամբ, որի երկու տեղակալներից մեկը պետք է լիներ հայ, մյուսը՝ վրացի²⁷: Նման վիճակը պահպանվեց մինչև 1920 թ. նոյեմբերի 13-ը, երբ թուրք-հայկական պատերազմի հետևանքով ստեղծված ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակի պատճառով Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը ստիպված եղավ համաձայնվել՝ երեք ամիս ժամանակով Չեզոք գոտի վրացական զորքեր մտցնելու Վրաստանի առաջարկությանը:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո Լոռին մնաց Վրաստանի Հանրապետության զորքերի հսկողության տակ: 1921 թ. փետրվարի 13-ին Լոռվա հայ բնակչությունը հայ բոլշևիկների գլխավորությամբ ապստամբեց վրացական զորքերի դեմ և երկրամասը հայտարարեց Խորհրդային Հայաստանի մաս: Ռուսաստանի կոմկուսի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 7-ի նիստում որոշվեց գերազանցապես հայերով բնակեցված Լոռին, բացառությամբ նրա հյուսիսային մի քանի գյուղերի, միացնել Խորհրդային Հայաստանին²⁸: Գունավոր մետաղներով հարուստ Լոռու միացումը մայր հայրենիքին մեծ նշանակություն ունեցավ ինչպես Խորհրդային Հայաստանի, այնպես էլ անկախ՝ Երրորդ Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման և առհասարակ Հայոց պետականության ամրապնդման գործում:

Այսպիսով, Հայոց պետականության բազմադարյա պատ-

---

²⁷ Հայ-վրացական պատերազմի, բանակցությունների և Լոռու Չեզոք գոտու մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Երևան, 2005, էջ 99-134, Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 295-309:

²⁸ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 465-466:

մության մեջ՝ ի թիվս հայկական տարբեր երկրամասերի, Գուգարք-Լոռին ևս ունեցավ ծանրակշիռ դեր ոչ միայն հայ ժողովրդի հարուստ պատմամշակութային ժառանգության ստեղծման, այլ նաև Հայոց պետականության պահպանման ու զարգացման տեսանկյունից:

Ashot Melkonyan, *Institute of History of the NAS RA, Dr. Hist. Sci., professor, academician of the NAS RA, Tashir-Lori in the historical stages of the Armenian statehood*

In the history of Armenian statehood and in the creation of the cultural heritage of the Armenian people, each historical region of Armenia is assigned a unique role. In this regard, Gugark, the thirteenth province (nahang) of the kingdom of Great Armenia, is no exception. Having the special status of a powerful border province – Pitiakhshate, the Gugark nakharars were princes in the 4th-7th centuries AD who achieved relative sovereignty from the central government and created a unique state entity. This period can be considered the first historical stage of statehood in the history of the Gugark-Tashir region.

In order to protect the northern borders of the Ani kingdom from the invasions of the mountaineers, King Ashot III Bagratuni (953-977) recognized the relative sovereignty of the Lori kingdom, also known as Tashir-Dzoraget and Kyurikyan. This state entity experienced great socio-economic and political growth. The period of existence of the Tashir-Dzoraget kingdom (973-1118) constituted the second historical period of the medieval history of Armenian statehood in Lori.

Lori and other regions of Northern Armenia were liberated from the Seljuk Turks and the Armenian principality of the Zakarids (Zakaryans) was founded in the result of the Armenian-Georgian military alliance at the end of the 12th century and at the beginning of the 13th century. The years of existence of the Zakarid principality (1185-1236) can be considered the third historical period of Armenian statehood in Tashir-Lori.

In the Late Middle Ages, being part of different countries, Lori lost its previous role in the history of Armenian statehood. After this, the next period of struggle for the restoration of Armenian statehood begins. It becomes especially noticeable in the second half of the 18th - early 19th centuries, when Armenian meliks moved from Artsakh to Lori and tried to introduce the melik's system there – one of the manifestations of the state formations of Eastern Armenia. This fourth period marks the end of the history of statehood in the Tashir-Lori region.